

صلى الله عليه وسلم

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری
پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
مدیریت تحصیلات تکمیلی
پژوهشکده تاریخ

پایان نامه کارشناسی ارشد رشته تاریخ، گرایش ایران اسلامی

عنوان پایان نامه
(توصیف تاریخی بازار زنجان)

استاد راهنما
دکتر شهرام یوسفی فر

استاد مشاور
دکتر محمد رحیم ربانی زاده

پژوهشگر
صنم طغرانگار

بهمن ماه ۱۳۹۱

سپاسگزاری:

از استاد مسلم جناب آقای دکتر یوسفی فر سپاسگذارم، چرا که دریای بی پایان معرفت و علم و آگاهی‌شان شامل حالم بود و پاس می دارم بزرگی روح دانش پژوهشان را و زانوی تعلم و ادب در پیشگاهشان بر زمین می نهم.

از مشاور ارجمند جناب آقای دکتر ربانی زاده سپاسگذارم، چرا که راهنمایی‌های ارزشمند ایشان در تدوین این پژوهش راهگشای مشکلاتم بود.

و سپاس بی کران بر تمامی اساتید دوره‌ی علم آموزی ام که هر چه دارم از دولت این بزرگان است و بر داشته‌های علمی اشان سر تعظیم فرود می آورم.

در پایان از خانواده‌ی عزیزم که در طول دوران زندگی، همراه و پشتیبان من بوده اند کمال تشکر و قدر دانی را دارم.

تقدیم به:

پدر عزیزم

به پاس زحمات بی دریغش.

چکیده:

شهر زنجان یکی از شهرهای قدیمی و پیش از اسلام ایران است و بازار زنجان که در مرکز شهر زنجان قرار دارد از مهم‌ترین ابنیه‌ی تاریخی این شهر است و از اهمیت زیادی برخوردار می‌باشد. بازار تاریخی شهر زنجان مجموعه‌ای از عناصر کالبدی اقتصادی، فرهنگی، مذهبی و خدماتی است و ادواری از تغییرات را از زمان احداث تا کنون پشت سر گذاشته است.

در این پژوهش ضمن بررسی موقعیت جغرافیایی و تاریخ شهر و بازار زنجان، عناصر کالبدی بازار و کارکردهای آنها و همچنین اصناف و پدیده‌ی وقف در بازار مورد مطالعه قرار می‌گیرد. در این پژوهش از روش‌های مطالعه‌ی میدانی، روش‌های مطالعه‌ی کتابخانه‌ای و اسنادی بهره گرفته شده است.

مهم‌ترین دستاوردهای این پژوهش عبارتند از:

۱- بازار زنجان در قلب بافت قدیم شهر زنجان واقع شده و شهر پیرامون بازار رشد و گسترش پیدا کرده است.

۲- گذشت زمان نه تنها در کالبد بازار تغییراتی ایجاد کرده است، بلکه از جنبه‌های اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و مذهبی نیز این بازار را دستخوش دگرگونی کرده است. کلید واژه: زنجان، بازار، اصناف، وقف.

فهرست مطالب

۱	مقدمه.....
۲	الف) مسئله‌ی پژوهش.....
۲	ب) سؤال‌های پژوهش.....
۲	پ) فرضیات پژوهش.....
۲	ت) اهمیت پژوهش.....
۳	ث) ضرورت پژوهش.....
۳	ج) روش پژوهش.....
۳	چ) ابزارهای گردآوری اطلاعات.....
۴	ح) پیشینه‌ی پژوهش.....
۴	خ) معرفی منابع و ماخذ.....
۷	د) تعریف مفاهیم.....

فصل اول: پیشینه‌ی شهر زنجان

۹	۱-۱. موقعیت جغرافیایی استان زنجان.....
۱۰	۲-۱. موقعیت جغرافیایی شهر زنجان.....
۱۱	۳-۱. وجه تسمیه‌ی شهر زنجان.....
۱۱	۴-۱. پیشینه‌ی تاریخی شهر زنجان.....
۱۱	۱-۴-۱. شهر زنجان در عصر پیش از اسلام.....
۱۲	۲-۴-۱. شهر زنجان از پیدایش اسلام تا عصر صفوی.....
۱۲	۳-۴-۱. شهر زنجان در عصر صفوی تا عصر قاجار.....
۱۳	۴-۴-۱. شهر زنجان در عصر قاجار.....
۱۴	۵-۴-۱. شهر زنجان در عصر پهلوی.....

فصل دوم: پیشینه‌ی تاریخی بازار زنجان

۱۸	۱-۲. بازارهای ایرانی.....
۱۸	۲-۲. کارکردهای بازارهای ایرانی.....
۱۸	۱-۲-۲. کارکرد اقتصادی.....
۱۹	۲-۲-۲. کارکرد ارتباطی.....
۱۹	۳-۲-۲. کارکرد سیاسی.....
۱۹	۴-۲-۲. کارکرد اجتماعی و فرهنگی.....
۱۹	۵-۲-۲. کارکرد مذهبی.....
۲۰	۳-۲. موقعیت جغرافیایی بازار زنجان.....

۲۲	۴-۲. پیشینه‌ی تاریخی بازار زنجان.....
۲۴	۵-۲. وسعت بازار زنجان.....
۲۴	۶-۲. عملکرد بازار زنجان.....
۲۴	۷-۲. ویژگی‌های کالبدی بازار زنجان.....
۲۶	۸-۲. نقش شهر و بازار زنجان در تحولات تاریخی و سیاسی.....
۲۶	۸-۲-۱. نقش شهر و بازار زنجان در تحولات دوران قاجار.....
۲۷	۹-۲. نقش شهر و بازار زنجان در تحولات دوران معاصر.....

فصل سوم: عناصر کالبدی - اقتصادی بازار زنجان

۳۰	۳-۱. حجره.....
۳۱	۳-۱-۱. حجره‌های بازار.....
۳۱	۳-۲. راسته.....
۳۱	۳-۲-۱. راسته‌های بازار.....
۴۶	۳-۳. کاروانسرا.....
۴۶	۳-۴. سرا.....
۴۶	۳-۳-۴. کاروانسراها و سراهای بازار.....
۵۸	۳-۵. تیمچه.....
۵۸	۳-۵-۱. تیمچه‌های بازار.....
۶۰	۳-۶. میدان.....
۶۰	۳-۶-۱. میادین بازار.....
۶۶	۳-۶-۲. سبزه‌میدان.....
۶۸	۳-۷. چهارسو (چهارسوق).....
۶۸	۳-۷-۱. چهارسوهای بازار.....
۶۸	۳-۸. خانبار.....
۶۸	۳-۸-۱. خانبارهای بازار.....
۶۹	۳-۹. گذر.....
۶۹	۳-۹-۱. گذرهای بازار.....
۶۹	۳-۱۰. دالان.....
۶۹	۳-۱۰-۱. دالان‌های بازار.....
۷۰	۳-۱۱. قیصریه.....
۷۰	۳-۱۱-۱. بازار قیصریه.....

فصل چهارم: عناصر کالبدی - فرهنگی و مذهبی بازار زنجان

۷۲	۴-۱. مسجد.....
۷۲	۴-۲. مدرسه.....

۷۳	۲-۱-۴. مساجد و مدارس بازار.....
۸۱	۳-۴. تکیه.....
۸۱	۱-۳-۴. تکیه‌های بازار.....

فصل پنجم: عناصر کالبدی - خدماتی بازار زنجان

۸۳	۱-۵. حمام.....
۸۳	۱-۱-۵. حمام‌های بازار.....
۸۵	۲-۵. قهوه‌خانه.....
۸۶	۱-۲-۵. قهوه‌خانه‌های بازار.....
۸۷	۳-۵. غذاخوری.....
۸۷	۱-۳-۵. غذاخوری‌های بازار.....
۸۸	۴-۵. زورخانه.....
۸۹	۱-۴-۵. زورخانه‌های بازار.....
۸۹	۵-۵. آب انبار.....
۸۹	۱-۵-۵. آب انبارهای بازار.....

فصل ششم: اصناف در بازار زنجان

۹۱	۱-۶. پیشینه‌ی اصناف.....
۹۱	۲-۶. اصناف و مشاغل در بازار زنجان.....
۹۲	۱-۲-۶. اصناف فعال.....
۹۶	۲-۲-۶. اصناف در حال زوال.....
۹۹	۳-۲-۶. اصناف زوال یافته.....

فصل هفتم: وقف در بازار زنجان

۱۰۲	۱-۷. اهمیت وقف.....
۱۰۲	۲-۷. اهداف وقف.....
۱۰۳	۳-۷. نقش وقف در تشکیل فضاهای شهری.....
۱۰۳	۴-۷. موقوفات استان زنجان.....
۱۰۴	۵-۷. وقف در بازارهای ایرانی.....
۱۰۴	۶-۷. وقف در بازار زنجان.....
۱۰۴	۷-۷. کارکردهای وقف در بازار زنجان.....
۱۰۵	۸-۷. واقفان.....
۱۰۶	نتیجه‌گیری.....

پیوست‌ها

۱۰۸..... پیوست یک: اسناد.....

۱۱۶..... پیوست دو: متن وقف نامه‌ها.....

۱۳۳..... پیوست سه: مصاحبه‌ها.....

۱۴۱..... منابع و ماخذ.....

فهرست تصاویر:

- ۱-۱. تصویر میدان پهلوی (انقلاب امروزی) زنجان در سال ۱۳۳۲ ه ق..... ۱۵
- ۲-۱. تصویر میدان پهلوی (انقلاب امروزی) زنجان در سال ۱۳۸۴ ه ش..... ۱۵
- ۱-۲. نمایی از بازار سنتی ایرانی..... ۱۸
- ۲-۲. بازار زنجان در سال ۱۲۱۷ ه ق. سفر نامه‌ی سولتیکف روسی ۱۸۳۸ میلادی..... ۲۳
- ۳-۲. نمایی از بازار زنجان در سال ۱۳۹۱ ه ش..... ۲۳
- ۴-۲. نمایی از نور گیرهای بازار زنجان..... ۲۵
- ۵-۲. نمایی از بام بازار زنجان..... ۲۵
- ۶-۲. شهید علی گنج خانلو..... ۲۹
- ۱-۳. نمایی از راسته‌ی بازار بالا..... ۳۲
- ۲-۳. نمایی از راسته‌ی امامزاده..... ۳۳
- ۳-۳. نمایی از راسته‌ی عبدالعلی بیگ..... ۳۴
- ۴-۳. نمایی از راسته‌ی حجت الاسلام..... ۳۴
- ۵-۳. نمایی از راسته‌ی بزازها..... ۳۵
- ۶-۳. نمایی از راسته‌ی قیصریه..... ۳۶
- ۷-۳. نمایی از راسته‌ی صندوق سازها..... ۳۶
- ۸-۳. نمایی از راسته‌ی ترابی..... ۳۷
- ۹-۳. نمایی از راسته‌ی جگر پزان..... ۳۸
- ۱۰-۳. نمایی از راسته‌ی حاج حیدر..... ۳۸
- ۱۱-۳. نمایی از راسته‌ی انگورانی..... ۳۹
- ۱۲-۳. نمایی از راسته‌ی حلبی سازها..... ۴۰
- ۱۳-۳. نمایی از راسته‌ی صباغها..... ۴۰
- ۱۴-۳. نمایی از راسته‌ی حاج حسن..... ۴۱
- ۱۵-۳. نمایی از راسته‌ی رستم خانی..... ۴۲
- ۱۶-۳. نمایی از راسته‌ی زرگرها..... ۴۲
- ۱۷-۳. نمایی از راسته‌ی بازار پایین..... ۴۳
- ۱۸-۳. نمایی از راسته‌ی میرزایی..... ۴۴
- ۱۹-۳. نمایی از سرای حاج رحمان قربانی..... ۴۷
- ۲۰-۳. نمایی از سرای بهجت..... ۴۸
- ۲۱-۳. نمایی از سرای حاج شامی بالا..... ۴۹
- ۲۲-۳. نمایی از سرای حاج شامی پایین..... ۵۰
- ۲۳-۳. نمایی از سرای ناصریه..... ۵۰
- ۲۴-۳. نمایی از سرای حاج ابراهیم..... ۵۱
- ۲۵-۳. نمایی از سرای حاجی کلبعلی..... ۵۲
- ۲۶-۳. نمایی از سرای دخان..... ۵۲

- ۲۷-۳. نمایی از سرای حاج علیقلی..... ۵۳
- ۲۸-۳. نمایی از سرای ملک..... ۵۴
- ۲۹-۳. نمایی از سرای گلشن..... ۵۴
- ۳۰-۳. نمایی از سرای نهالی..... ۵۵
- ۳۱-۳. نمایی از سرای حاج فتح الله..... ۵۶
- ۳۲-۳. نمایی از تیمچه‌ی سید اسماعیل..... ۵۹
- ۳۳-۳. نمایی از تیمچه‌ی چهار دربی..... ۵۹
- ۳۴-۳. نمایی از میدان میوه فروشان..... ۶۱
- ۳۵-۳. نمایی از میدان مرسل..... ۶۱
- ۳۶-۳. نمایی از میدان آهنگران..... ۶۲
- ۳۷-۳. نمایی از میدان ورکچی ها..... ۶۳
- ۳۸-۳. نمایی از میدان کوچک..... ۶۴
- ۱-۴. نمایی از مسجد جامع..... ۷۴
- ۲-۴. نمایی از مسجد آقا سید فتح الله در حال بازسازی..... ۷۶
- ۳-۴. نمایی از مسجد چهلستون در حال بازسازی..... ۷۷
- ۴-۴. سردر مسجد ولی عصر..... ۷۷
- ۵-۴. سردر مسجد آهنگران..... ۷۸
- ۶-۴. نمایی از مسجد میرزایی قائمی..... ۷۹
- ۷-۴. نمایی از مسجد میرزایی نجفی در حال بازسازی..... ۷۹
- ۱-۵. نمایی از حمام حاج ابراهیم..... ۸۴
- ۲-۵. نمایی از چایخانه‌ی سنتی حاج داداش..... ۸۸
- ۱-۶. نمونه‌هایی از چاروق‌های زنجان..... ۹۳
- ۲-۶. حجره‌ی فرش فروشی..... ۹۳
- ۳-۶. حجره‌ی مسگری..... ۹۷

فهرست نقشه‌ها:

- ۱-۱. نقشه‌ی موقعیت جغرافیایی استان زنجان..... ۹
- ۲-۱. خیابان کشی‌های سال ۱۳۲۰ و از بین رفتن پیوستگی بازار و سبزه میدان..... ۱۶
- ۱-۲. نقشه‌ی کلیت بازار زنجان و نحوه‌ی جای‌گیری در بافت پیرامون..... ۲۱
- ۱-۳. نقشه‌ی موقعیت راسته‌های بازار زنجان..... ۴۵
- ۲-۳. نقشه‌ی موقعیت سراهای بازار زنجان..... ۵۷
- ۳-۳. نقشه‌ی موقعیت میادین بازار زنجان..... ۶۵
- ۴-۳. عناصر موجود در سبزه میدان و بخش حکومتی در دوره‌ی پهلوی..... ۶۷
- ۱-۴. قرار‌گیری سه عنصر مسجد، سبزه میدان و بازار در کنار یکدیگر..... ۷۵
- ۲-۴. نقشه‌ی موقعیت مساجد بازار زنجان..... ۸۰

مقدمه

زاده‌ی ایرانم و پرورده‌ی دامان پر رمز و راز زنجان، این کهن دیار پدرانم. در این وادی پرجوش و خروش، زیباترین یادمانهای حیاتم را با بازار پلی بستم به وسعت خاطره. از همان اوان کودکی، تغزل چکامه سرایان بی بدیل از بازار به مشامم می‌رسید که با سر انگشتان هنرمند خوشنویس بر لوح‌های مختلف جان می‌گرفت. نگاره‌های خیال انگیز و روح افزای بر تن بی روح لوح‌های مسین و ملیله و چاروق و چاقو و گلیم و حتی بر تار و پود فرشهای زیبا در بازار بود که دلربایی می‌کرد. صور زیبایی ادب، هنر، فرهنگ و باورهای ملی و مذهبی در قالب آفرینش‌های مختلف هنری، داد و ستدهای بازار را رونقی خاص می‌بخشید. من نظاره‌گر جلوه‌های مسحورکننده‌ی آداب و سنن مردم این مرز و بوم در مجموعه‌ی بازار بوده‌ام. حجره، راسته، سرا، تیمچه، گذر، مسجد و مدرسه و قهوه‌خانه و زورخانه و صدها عنوان دیگر از مجموعه‌ی بازار جان می‌گرفت.

رساله‌ی حاضر با عنوان «توصیف تاریخی بازار زنجان» در هفت فصل تدوین شده است:

فصل اول: پیشینه‌ی شهر زنجان

فصل دوم: پیشینه‌ی بازار زنجان

فصل سوم: عناصر کالبدی-اقتصادی بازار زنجان

فصل چهارم: عناصر کالبدی-فرهنگی و مذهبی بازار زنجان

فصل پنجم: عناصر کالبدی-خدماتی بازار زنجان

فصل ششم: اصناف در بازار زنجان

فصل هفتم: وقف در بازار زنجان

ناگفته پیداست بیان تمام مناسبات بازار خارج از عهده و توان این حقیر می‌باشد.

الف) مسئله‌ی پژوهش

بازار تاریخی شهر زنجان در قلب بافت قدیمی این شهر واقع شده و همچون سایر بازارهای ایرانی مجموعه‌ای از عناصر کالبدی را در خود جای داده است. با توجه به این که نزدیک به دو قرن از احداث بازار زنجان می‌گذرد این مجموعه دچار تغییرات زیادی شده است. این تغییرات هم بنا و هم کالبد بازار را از نظر معماری شامل می‌شود مثل بناهایی که تخریب شده یا تغییر شکل داده است و هم دگرگونی‌های مربوط به تجارت را شامل می‌شود مثل اصناف و مشاغلی که در گذشته فعال بوده‌اند و امروز تغییراتی پیدا کرده‌اند و یا دیگر نقش گذشته را ندارند و زوال یافته‌اند. گذشت زمان حتی در روابط بین افراد هم تأثیر گذاشته است، زیرا بازار در گذشته محل تجمع و تعامل مردم و همچنین محل تصمیم‌گیری‌های مهم بوده است. ولی امروزه این تعاملات و مناسبات سیاسی، اجتماعی و فرهنگی بسیار کم‌رنگ شده است. مسئله‌ی مطرح شده در این پژوهش چنین است:

دگرگونی‌های بازار زنجان در ادوار گوناگون چه تأثیراتی در عناصر کالبدی بازار و نقش و عملکرد آن‌ها به جا گذاشته است؟

ب) سؤال‌های پژوهش

۱. مجموعه‌ی تاریخی بازار زنجان از چه عناصر کالبدی و بناهایی با کارکردهای مختلف اقتصادی، اجتماعی، سیاسی و فرهنگی برخوردار است؟
۲. دگرگونی‌های بازار زنجان و مراحل این دگرگونی‌ها چگونه بوده است؟

پ) فرضیات پژوهش

۱. بازار زنجان به‌عنوان یکی از مهم‌ترین ارکان جامعه‌ی شهری دارای عناصر کالبدی اقتصادی (کاروانسرا، سرا، راسته)، اجتماعی (قهوه‌خانه، غذاخوری، حمام)، فرهنگی - مذهبی (مسجد، مدرسه) و ... با کارکردهای مختلف می‌باشد.
۲. بازار زنجان از ابتدای تأسیس تا کنون تحولات و فراز و نشیب‌هایی را تجربه کرده و ادواری از تغییرات شامل دگرگونی‌های ایجاد شده در کالبد بازار، دگرگونی در اصناف و مشاغل و ... را پشت سر گذاشته است.

ت) اهمیت پژوهش

الف) از آنجایی که بازار نقش مهم و اساسی در زندگی مردم داشته است برای روشن شدن زوایای مختلف و ساختار اجتماعی، اقتصادی، سیاسی مردم شهر زنجان، بررسی این موضوع اهمیت زیادی دارد.

ب) نقش بازار در زندگی مردم از گذشته تا به امروز کم‌رنگ شده و این امر نشان‌دهنده‌ی دگرگونی‌های تاریخی است که در نقش و عملکرد بازار رخ داده است. در نتیجه توصیف تاریخی این دگرگونی‌ها زمینه‌ی لازم را برای فهم تغییرات در دوره‌ی معاصر فراهم می‌آورد.

ث) ضرورت پژوهش

الف) بیشتر مطالعات و پژوهش‌های موجود در رابطه با بازار تاریخی شهر زنجان درباره‌ی برخی از عناصر کالبدی اقتصادی، فرهنگی، مذهبی و ... در بازار بوده است. به سبب اهمیت این مجموعه، توصیف همه جانبه‌ای از بازار همراه با بررسی سیر دگرگونی‌های ایجاد شده مورد نیاز است.

ب) مطالعه‌ی تاریخی مجموعه‌ی بازار قدیم زنجان از نظر هویت‌بخشی به کالبد و فضای مجموعه بازار از جنبه‌های اجتماعی، اقتصادی، سیاسی، فرهنگی و مذهبی و پاسداشت مواریت فرهنگی و تاریخی موجود در این مجموعه ضرورت دارد.

ج) روش پژوهش

با توجه به این که این پژوهش به توصیف مجموعه بازار زنجان از زمان احداث تا عصر حاضر می‌پردازد در نتیجه بنا به ماهیت موضوع، از روش تحقیق ترکیبی که شامل روش‌های بررسی تاریخی و مطالعات میدانی است بهره گرفته شده است.

چ) ابزارهای گردآوری اطلاعات

روش مصاحبه: یکی از روش‌های گردآوری اطلاعات در این پژوهش روش مصاحبه است که از طریق ارتباط مستقیم با افراد مصاحبه شونده که اغلب از بازاریان قدیمی زنجان هستند صورت گرفته است، بخشی از مطالب این پژوهش نیز از طریق مصاحبه با آقای امیر ارجمند (مسوول فنی سازمان میراث فرهنگی و گردشگری استان زنجان) صورت گرفته و از این طریق اطلاعاتی در رابطه با آسیب شناسی عناصر کالبدی بازار زنجان حاصل شده است.

روش مشاهده: یکی دیگر از روش‌های مهم گردآوری اطلاعات در این پژوهش روش مشاهده‌ی مستقیم است که باعث کسب اطلاعات جامع و مفید در مدت زمانی کوتاه شده است. در این روش پس از درک کامل فضا ابتدا جزئیات شناسایی شده سپس با کلیات مطابقت پیدا کرده و در نتیجه اطلاعات مورد نیاز حاصل شده است.

روش‌های بررسی کتابخانه‌ای و اسنادی: از دیگر روش‌های مورد استفاده در گردآوری اطلاعات در این پژوهش روش کتابخانه‌ای و اسنادی است. در این پژوهش از منابع دست اول، تحقیقات جدید، اسناد و مدارک آرشیوی سازمان‌های مرتبط و ... با رعایت امانت استفاده شده است.

ح) پیشینه‌ی پژوهش

از آن جایی که بازار پدیده‌ای مهم و تاثیر گذار در هر شهر است همواره مورد توجه و بررسی محققان بوده است. بازار شهر زنجان که موضوع مورد بررسی در این پژوهش است از ابنیه‌ی مهم و تاریخی این شهر است که در ادوار گوناگون همواره مورد توجه بوده و تحقیقات و مطالعاتی در رابطه با پیشینه‌ی تاریخی شهر و بازار زنجان، عناصر کالبدی بازار، کارکردهای عناصر و ... توسط محققان انجام شده است. در رابطه با موضوع مورد پژوهش: پایان نامه‌ی خانم پریسا محمدی با عنوان معرفی بازار کرمانشاه نمونه‌ی پژوهش ارزشمندی از معرفی یکی از مهم‌ترین بازارهای سنتی ایران است. مستند سازی عناصر تاریخی شهر زنجان نوشته‌ی دکتر هوشنگ ثبوتی و دکتر هومن ثبوتی اثری است که به بررسی تاریخ شهر و بازار زنجان به همراه مجموعه عناصر کالبدی در آن پرداخته است، بررسی مردم شناختی بازار زنجان نوشته‌ی محمد رضا بایگان یکی دیگر از نمونه‌های تحقیقات ارزشمند و تخصصی در رابطه با موضوع مورد مطالعه است که این اثر نیز به معرفی شهر و بازار زنجان پرداخته و جنبه‌های مردم شناسی در بازار را نیز مورد بررسی قرار داده است.

در این پژوهش که به توصیف تاریخی بازار زنجان می‌پردازد سعی شده است اصناف و پدیده وقف در بازار نیز مورد بررسی قرار بگیرند.

خ) معرفی منابع و ماخذ

منابع تاریخی و جغرافیایی:

- نزهه القلوب: نوشته‌ی حمدالله مستوفی کتابی است به فارسی و در جغرافیا که حمدالله مستوفی این کتاب را در ۷۴۰ ه.ق به پایان رسانیده است. حمدالله مستوفی شاعر و مورخ و جغرافی‌نگار ایرانی اهل قزوین بوده و مدتی هم متصدی امور مالیات قزوین و زنجان و طارم و ابهر شده است. در این پژوهش از توصیفات وی در رابطه با ساخت و نام‌گذاری شهر زنجان و توصیف رودهای این استان بهره گرفته شده است.

- سفرنامه‌ی کلاویخو: نوشته‌ی کلاویخو جهانگرد اسپانیایی و فرستاده‌ی پادشاه اسپانیا به ایران است که در نیمه‌ی اول قرن نهم هجری در شهر سلطانیه با میرانشاه فرزند امیر تیمور گورکانی ملاقات کرده است. وی از شهر زنجان نیز دیدن کرده است. وی نظری دقیق و تیزبین نسبت به امور داشته است. همچنین زبان ترکی نیز می‌دانسته و در طول سفر به ایران با زبان فارسی نیز آشنا شده است. سفرنامه‌ی وی از این جهت اهمیت دارد که قبل از عصر صفویه جز چند سفرنامه‌ی معدود به جا نمانده که سفرنامه‌ی کلاویخو از جمله‌ی آنهاست. در این پژوهش از توصیفات این جهانگرد درباره‌ی شهر زنجان استفاده شده است.

- سفر در ایران: نوشته‌ی گاسپار دروویل صاحب منصب نظامی فرانسوی است. وی در سال ۱۸۱۲ م در زمان سلطنت فتحعلی شاه قاجار به ایران سفر کرده است. اکثر فصول سفرنامه‌ی او درباره‌ی فرهنگ و زندگی و باورها و آیین‌ها و آداب و رسوم مردم ایران است و در نتیجه از نظر مردم‌شناختی اهمیت زیادی دارد. در این پژوهش از توصیفات گاسپار دروویل در رابطه با شهر زنجان و حمام‌های عمومی استفاده شده است.

- ناسخ التواریخ: نوشته‌ی میرزا محمدتقی لسان الملک سپهر، ادیب و دانشمند و مورخ و شاعر معروف است. وی در زمان محمد شاه قاجار مداح خاص شاه و منشی و مستوفی ایران شد و به نوشتن کتاب ناسخ التواریخ که کتابی در تاریخ عمومی است مأموریت یافت. وی در تدوین مجلدات ناسخ التواریخ رنج فراوان برده است. تلاش‌های وی موجب شد پس از چندی ناصرالدین شاه به او لقب لسان‌الملک بدهد. در این پژوهش از توصیفات وی در رابطه با تحولات دوران قاجار در زنجان و شخصیتی به نام ملا محمدعلی در جریان فتنه‌ی بابیه در شهر زنجان استفاده شده است.

- خاطرات حاج سیاح: این کتاب از جمله خاطرات شیرین و البته مهم و خواندنی فردی به نام حاج سیاح محلاتی است. او در خانواده‌ای دوستدار علم و ادب به دنیا آمد. زمانی که اوضاع نابسامان وطن را در مقایسه با ممالک اروپایی می‌بیند و آتش بیداد حکام و صاحب‌القاب و مناصب را ملاحظه می‌کند با چنین عقیده‌ای شوق سیاحت به دور جهان در وی برانگیخته می‌شود. شروع کتاب در حالی که ۳۰ سال از شروع سلطنت ناصرالدین شاه قاجار می‌گذشت شروع و تا ماه‌های اول سلطنت احمدشاه قاجار ادامه می‌یابد. در این پژوهش از توصیفات حاج سیاح در رابطه با شهر زنجان، توصیف مردم این شهر، بازار زنجان، صنایع و همچنین نوشته‌های وی در رابطه با تحولات سیاسی عصر قاجار و مشروطه در این شهر استفاده شده است.

- ایران امروز: نوشته‌ی اوژن اوین سیاح و سیاستمدار فرانسوی است که وی در سال ۱۹۰۶ م به ایران سفر کرده و در نتیجه در دوره‌ی مشروطه در ایران حضور داشته است و از نزدیک شاهد وقایع این دوره بوده است. وی مشاهدات خود را در کتابی با عنوان ایران امروز به رشته‌ی تحریر درآورده است. اوژن اوین سفری هم به شهر زنجان داشته و در این پژوهش از توصیفات این جهانگرد و سیاستمدار فرانسوی در رابطه با شهر و بازار تاریخی زنجان و همچنین توصیف آخوند ملا قربانعلی زنجانی که از شخصیت‌های ضدمشروطه در شهر زنجان بوده بهره گرفته شده است.

تحقیقات جدید:

- بازارهای ایرانی: نوشته‌ی حسین سلطان زاده است. وی در کتاب خود به جنبه‌های تاریخی و اجتماعی، برخی از ویژگی‌های کاربردی، خصوصیات بازارها، عناصر و فضاهای بازار و برخی از

ویژگی‌های معماری بازار پرداخته است. در این پژوهش از مطالب این کتاب به‌عنوان یکی از تحقیقاتی که به صورت تخصصی به بررسی پدیده‌ی بازار پرداخته استفاده شده است.

- ریخت‌شناسی بازار: نوشته‌ی آریتا رجبی کتاب دیگری است که به صورت تخصصی بازارهای ایرانی را بررسی کرده است و این کتاب شامل تاریخچه‌ی بازار و سیر تکاملی و کاربردهای بازارهای ایرانی و عناصر کالبدی بازار اعم از عناصر اقتصادی، عناصر اجتماعی و فرهنگی و خدماتی، سیمای بازارها، عناصر معماری، اصناف و ... است. در این پژوهش از بخشی از مطالب این کتاب مانند کاربردهای بازارهای ایرانی، عناصر کالبدی بازار، اصناف و ... بهره گرفته شده است.

- تاریخ زنجان: نوشته‌ی هوشنگ ثبوتی مطالب جامع و کاملی در رابطه با موقعیت جغرافیایی، زمین‌شناختی، اقلیم‌شناختی، مردم‌شناختی، معماری، صنایع دستی و آداب و رسوم زنجان و همچنین زمینه‌های تاریخی و ابنیه‌ی تاریخی این استان را دربرمی‌گیرد و در این پژوهش از مطالب این کتاب استفاده شده است.

- مستندسازی عناصر تاریخی شهر زنجان: نوشته‌ی هوشنگ و هومن ثبوتی یکی از تحقیقات ارزشمند در رابطه با تاریخ شهر زنجان است. این اثر به صورت دقیق و تفصیلی به بررسی موقعیت جغرافیایی شهر زنجان، تاریخچه‌ی این شهر، ابنیه‌ی تاریخی و بررسی همه‌جانبه‌ی بازار تاریخی شهر زنجان پرداخته است و به‌عنوان یکی از تحقیقات مهم در این پژوهش مورد استفاده قرار گرفته است.

- بررسی مردم‌شناختی بازار زنجان: نوشته‌ی محمدرضا بایگان از مطالعات دقیق در رابطه با بازار زنجان است که شامل تاریخچه‌ی مبادله، معرفی شهر زنجان و تاریخ آن، تاریخچه‌ی بازار زنجان، نقش بازار و بازاریان در رابطه با رویدادهای اجتماعی و سیاسی، معماری و عناصر تشکیل‌دهنده‌ی بازار، مراسم، اداره‌ی بازار، قوانین کسب و کار، روابط خویشاوندی، مشاغل و ... است و از جمله تحقیقات ارزشمند در پژوهش مورد بررسی است.

- معرفی بازار کرمانشاه: عنوان پایان‌نامه‌ی خانم پریسا محمدی کثیرآبادی است. این پایان‌نامه پس از بررسی شهر کرمانشاه به معرفی بازار این شهر می‌پردازد و به صورت جامع و مفید مطالب مربوطه را بیان می‌کند و به بررسی موقعیت جغرافیایی و تاریخی، عناصر کالبدی، کارکردهای عناصر، اصناف و در نهایت به بررسی پدیده‌ی وقف در بازار کرمانشاه می‌پردازد. مطالعه‌ی این پایان‌نامه در ارائه‌ی یک دید کلی و تنظیم مطالب و فصول این پژوهش کمک زیادی کرده است.

- دانشنامه‌ی جهان اسلام: دایره‌المعارفی است در باره‌ی آموزه‌های دین اسلام و تمدن و فرهنگ ملل مسلمان از آغاز پیدایش اسلام تا زمان حاضر. دانشنامه‌ی جهان اسلام به آن‌چه درباره‌ی جهان

اسلام است می‌پردازد. به تعبیر دیگر دانشنامه‌ی جهان اسلام شامل جنبه‌های فرهنگی و تمدنی اسلام است اعم از جنبه‌های تاریخی و معاصر. در این پژوهش از مدخل "بازار" در بخش معرفی عناصر کالبدی بهره گرفته شده است.

مراکز آرشیوی:

- مرکز آرشیو سازمان میراث فرهنگی و گردشگری استان زنجان با در اختیار گذاشتن کتب، مقالات، گزارشات ارزشمند و... در پیشبرد این پژوهش نقش مهمی داشته است.

- مرکز آرشیو سازمان اوقاف و امور خیریه‌ی استان زنجان با در اختیار گذاشتن متون موقوفی موجود در آرشیو این سازمان که در این پژوهش مورد استفاده قرار گرفته یاری رسان بوده است.

- مرکز آرشیو مجمع مشترک امور صنفی، توزیعی و تولیدی استان زنجان با در اختیار گذاشتن فهرست اصناف و مشاغل استان زنجان در این پژوهش یاری رسان بوده است.

د) تعریف مفاهیم

بازار: «بازار به معنی محل خرید و فروش و عرضه‌ی کالا است (سلطان زاده، ۱۳۸۷: ۱۱)».

کاروانسرا: «کلمه‌ی کاروانسرا مرکب از دو کلمه‌ی "کاروان" و "سرا" است که به معنای خانه‌ی کاروانیان یا اطراق‌گاه کاروان‌هاست (رجبی، ۱۳۸۵: ۹۰)».

تیمچه: «تیمچه راسته بازار کوتاه و مسقفی است که از دو سو می‌توان آن را بن بست دانست (رجبی، ۱۳۸۵: ۷۸)».

چهارسو: «محل تقاطع دو راسته‌ی اصلی و مهم بازار را چهارسو می‌نامند (سلطان زاده، ۱۳۸۰: ۶۶)».

اصناف: «اصناف (جمع صنف به معنای گونه و نوع) در اصطلاح یعنی دسته‌های مستقلی از پیشه‌وران که فعالیت مشابهی دارند (کیوانی، ۱۳۷۹، ج ۹، ۲۷۱)».

وقف: «از دیدگاه اسلام کلمه‌ی وقف در زبان فارسی به معنای ایستادن، حبس کردن و منحصر کردن چیزی به کسی است (صدیقی، ۱۳۸۷: ۲۹)».